

ІРРЕАЛЬНІСТЬ ЯК СТРАТЕГІЯ ХРОНОТОПУ ХИМЕРНОГО РОМАНУ

У статті актуалізовано проблему вивчення хронотопу химерного роману – одного з найяскравіших явищ в українській літературі 2-ї половини ХХ століття – як такої, що потребує ґрунтовного розкриття. Автором відзначається, зокрема, необхідність аргументації використання термінології означення хронотопу химерного роману, а саме вибору найбільш адекватного терміну (часові зсуви, ірреальний чи нереальний хронотоп тощо), оскільки від цього залежить фактично теоретичне осмислення специфіки жанру. На думку автора, саме термін «ірреальний хронотоп» відображає специфіку художнього цілого українського химерного роману. Зазначається, що протиставлення реального й ірреального, яке ґрунтується на підставі критерію функціональності (реальний хронотоп є основою вибудови сюжетно-побутової канви твору, а ірреальний – переформування простору відносно до авторської концепції), потребує подальшого вивчення й уточнення.

Ключові слова: хронотоп; химерний роман; реальний й ірреальний; деформація хронотопу.

Хронотоп художнього твору є унікальною моделлю часопросторових відношень, що демонструє особливий спосіб освоєння реального історичного хронотопу, обумовлений вимогами жанру. При цьому важливо констатувати, що художній хронотоп є багатоскладовою і багаторівневою структурою, домінантою в якій залежно від підходу визначається час (М. Бахтін) або простір (Ю. Лотман, Дж. Френк).

Оскільки, за визначенням М. Бахтіна, «жанр та жанрові різновиди визначаються саме хронотопом» [1, с. 341–342], вивчення специфіки організації часопростору залишається актуальною проблемою при аналізі химерного роману як жанру української літератури 2-ї пол. ХХ ст. Проте термінологічна база таких досліджень залишається неусталеною й суперечливою, оскільки не дозволяє визначити специфіки хронотопу саме химерного роману й використовується для опису різнопланових в аспекті тематики, літературного напрямку, часу активного функціонування літературних явищ, наприклад російської жіночої прози 1990–2000-х років.

Деформація хронотопу, часопросторові зсуви, зміщення часопросторових координат, співіснування реального й ірреального хронотопів; переплетення реального й фантастичного, що утворюють одну хронотопну систему – таким чином в сучасних літературознавчих розвідках визначається специфіка хронотопу химерного роману. Наприклад, О. А. Огульчанська [8] серед спільних ознак «химерної прози» і творів «магічного реалізму» називає, зокрема, деформацію хронотопу, співіснування на рівних правах реального світу й ірреального.

Аналіз текстів химерної прози, з одного боку, підтверджує справедливість такого підходу. Наприклад, поняття «деформація» фактично тотожне таким поняттям, як «часопросторові зсуви», «зміщення часопросто-

рових координат», можна вважати одним із ключових способів організації хронотопу химерної прози.

Зокрема, у романі Є. Гуцала «Позичений чоловік» для означення місця розгортання подій наводиться цілий реєстр топонімів, що фактично є довільним переліком назв українських сіл, розташованих у різних регіонах України: «Щоб ви вже почали здогадуватися, спроби назву довоколишні села, широко знані по всіх усядах: Білоконі, Велике Вербче, Гончарі, Кривошії... Іще не здогадуєтесь? Гаразд, поблизу є й інші села: Липівка, Малі Дубові Гряди, Сухолужжя, Чудви» [3, с. 8]. Села Білоконі й Гончарі знаходяться в Полтавській області, Велике Вербче – в Рівненській, Кривошії – у Вінницькій тощо. Центрування цього простору відбувається через топонім Яблунівка, що унеможливило точне означення просторових координат поза межами хронотопу художнього твору, оскільки по всій Україні нараховується близько трьох десятків населених пунктів із такими назвами.

У «Лебединій зграї» В. Земляка означення просторових координат розгортання сюжету реалізується через часопросторову деформацію, основою якої є складна метафора, що допомагає розв'язати відразу кілька художніх завдань. Насамперед створення проєкції минулого майбутнє через прив'язку до стародавньої столиці Вавилону («Брама Бога»), розташованого в нижній течії Євфрату.

У романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу» вербальний опис дороги виступає метафоризованою характеристикою зображуваного історичного часу, створюючи відповідний контекст, що, по суті, розмикає часові межі і деформує часопростір: «по нерівній дорозі, вздовж якої, скільки око сягне, білили людські та кінські черепи й кості» [5, с. 6]. Далі автор відтворює красу й розкіш кортежу пана Пампушки-Стародубського і таким

чином створює розгорнуту метафору швидкоплинності людського життя.

З іншого боку, слід констатувати, що попри узвичаєну традицію використання терміна «хронотоп» у літературознавчій практиці відсутнє чітке уявлення про його структуру, що зумовлює довільність в інтерпретації складників часопростору художнього твору. Зокрема йдеться про таке поняття, як ірреальний/нереальний хронотоп, що активно вживається для визначення різних за природою художніх явищ.

У широкому контексті визначення ірреальності ґрунтується на протиставленні з поняттям «реальність». Наприклад, аналізуючи концепт ірреальності в російській мові, І. О. Названова зазначає, що «в обсяг поняття «ірреальність» правомірно включається все, що не належить до реальності чи дійсності», а в «етимологічних словниках відображено чітко протиставлення дій людини і дій нелюдських, світу людей та іншого світу» [7, с. 10].

Одним із найпоширеніших є використання терміна для позначення часопросторових сфер, що перебувають поза реальністю конкретного художнього твору й можуть «протиставлятися навколишньому й реальному простору й часу, зберігаючи свою чужинність або не стаючи своєрідним її продовженням, модифікацією тощо» [10, с. 377]. У першому випадку такі елементи вказують на «межі» реальності, створюють для героїв ситуації «неможливостей», «обмежень». У другому випадку відбувається «вторгнення фіктивних світів у реальність, вихід із реальності у фіктивний світ, категоріальне нерозрізнення фіктивного й реального» [10, с. 377].

За такої умови позареальними виступають онейричні простори, що реалізуються у формі сну, мрій, міражів, галюційних картин, викликаних уявою героя або його особливим станом; простори-відображення (вводяться в реальність твору будь-якими відображувальними поверхнями); простори-зображення (уведення просторів інших творів мистецтва); простори-представлення (уведення простору апіорі непросторових явищ); міфологічні простори тощо. Часова позареальність реалізується через сфери пам'яті й пророцтв, сфери «вічності» й «прийдешнього», сфери психологічного часу тощо [10, с. 376].

Реалістична система визначає параметри ірреально-го: «У більшості випадків таке заповнення моделює в явній чи символічній формі реальність, що оточує героя, створюючи її контркартину позитивного чи негативного характеру» [10, с. 377]. Крім того, усунення межі між ірреальністю й реальністю служить для створення картин безмежного буття.

З іншого боку, ірреальність виступає своєрідним шляхом, що дозволяє подолати перепони матеріального й висунути на перший план категорії «духовної свободи» та «бездушного насильства».

У процесі виходу в інший простір (фіктивний – за термінологією С. Фаріно) відбувається переродження героя або внутрішнього «я», зумовлене відімкненням від зовнішнього середовища й «зануренням у себе»: «тут набувається або інше – вищого рангу – буття (інобуття), або ж тотожність собі, віднайдення справжніх найглибших якостей, своєї справжньої суті, суті, що не могла з'явитися у світі реальності» [10, с. 377–378].

Інтерпретацію означеної вище теорії спостерігаємо у дослідженні К. Каплюк, що «реальним» хронотопом називає часопросторове зрощення, в якому розгортаються життєві події героїв, їх спогади, а «ірреальний» – відповідно такий, в якому «розгортаються хворобливі марення, сонні візії та сновидіння героїв», а також «функціонують міфологічні образи» [6, с. 23].

У такому випадку протиставлення між реальним й ірреальним ґрунтується на підставі критерію функціональності: реальний хронотоп є основою вибудови сюжетно-побутової канви твору, а ірреальний – переформатування простору відповідно до авторської концепції.

Наприклад, у романі О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу» поєднання реального й ірреального хронотопу відбувається через локалізацію, прив'язку просторових координат до окремих населених пунктів або України в цілому, при цьому часові параметри можуть як збігатися із реальним фізичним часом, так і зазнавати різноманітних змін, деформацій. З позицій екзистенціалізму таке сприйняття часу цілком логічне, оскільки у трактуванні філософів-екзистенціалістів є таке поняття, як особистісно-історичний час, який, на відміну від кількісного фізичного, є якісним – неповторним і кінцевим.

Таким чином, створюється унікальна часова конфігурація, що характеризується безмежним часом у межах ірреального хронотопу та особистісно-індивідуальним – у межах реального. Така структура також може бути описана через екзистенціальну схему буття, у якій визнається існування трансцендентного, певної ірраціональної сили, що породжує страх, невпевненість, тривогу. Трансцендентне є безкінечним у просторі й часі, а особистісно-індивідуальне обмежується моментом буття людини.

Уособленням першої зі схарактеризованих вище конфігурацій (ірреального хронотопу) виступають два герої, яким у художньому світі роману «надаються» рівноправні функціональні обов'язки, – Бог і козак Мамай, а також трансцендентна Смерть.

Бог перебуває на небесах (простір безкінечний), але в чітко визначеному місці – вгорі над українським степом, де починають розгортатися події роману (простір локалізований): «А там, на небесах, Господь, мало не гупнувши вниз (йому ж від понадмірного кадіння в голові замакітрилось)...» [5, с. 179].

Обидва герої безсмертні, обидва мають тілесне втілення й при цьому надлюдські можливості, насамперед можливості деміурга. Акт творення для обох героїв безпосередньо пов'язаний із неконтрольованою творчістю за натхненням «недосвідчений драматург на виставах свого першого творіння, бо всі дійові особи й виконавці завжди і скрізь... роблять зовсім не те, що їм робити слід» [5, с. 211]. Проте образ Мамай в О. Ільченка набуває також символічного значення, бо безсмертний козак – не просто втілення народної любові, як, наприклад, традиційно у фольклорних творах, а сам народ, який спочатку силою уяви створює Однокрила, оживлює його, а потім самовіддано бореться з наслідками свого необачного вчинку. Безсмертя Мамай, яке «прогледів» Бог, символізує зв'язок поколінь: поки на-

роджуються діти, поки їм передається досвід від старших, доти й існує народ.

Привертає увагу той факт, що поняття «деформація часопросторової системи» застосовується значно ширше, ніж суто для аналізу химерного роману, наприклад, при визначенні специфіки хронотопу сучасної жіночої драматургії. Порівняймо: «досить часто у сучасній жіночій драматургії зустрічаємо використання снів та марень, як засобу відображення емоційного стану героїв. Таке примарне, ілюзорне «існування» героїв не залежить від реального часу та простору, воно призводить до деформації часопросторової системи і, як наслідок, унеможливує відновлення та простеження хронологічної послідовності» [9, с. 306]; «сучасна жінка-драматург вдається до... варіювання різноманітними засобами відтворення внутрішнього стану персонажів через деформування часово-просторових координат» [9, с. 307].

У дослідженні Н. В. Березіної, присвяченому щоправда лексичному аспекту хронотопу ранньої прози М. Булгакова, також фігурують поняття про два типи хронотопів – реальний та ірреальний, причому онейричний хронотоп визнається одним із проявів хроното-

пу ірреального: «Реальний та потойбічний світи позбавлені чітких меж. Час... може зникати, концентруватися в одному моменті. Простір має здатність згущуватися, «тиснути» на героїв», розширюватися до космічних меж. Однією з форм прояву ірреального хронотопу є онейричний час – час снів, пророчих передбачень, хвороб» [2, с. 6].

Отже, очевидно, що в сучасному літературознавчому дискурсі такі поняття, як «деформація хронотопу», «часопросторові зсуви», «зміщення часопросторових координат», «поєднання реального й ірреального хронотопів», «переплетення реального й фантастичного, що утворюють одну хронотопну систему» тощо часто вживаються як синонімічні й потребують обережного використання у контексті визначення жанровоутворювальної специфіки хронотопу химерного роману. З іншого боку, ірреальна стратегічна спрямованість у побудові часопростору химерного роману не викликає сумнівів, однак потребує подальшого вивчення й уточнення термінології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. М. Собрание сочинений / М. М. Бахтин. – Т. 3: Теория романа (1930–1961 гг.) – М. : Языки славянских культур, 2012. – 880 с.
2. Березина Н. В. Хронотоп ранней прозы М. А. Булгакова : лексический аспект: автореф. дис. соискателя канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / «Русский язык» / Н. В. Березина. – Санкт-Петербург, 2006. – 20 с.
3. Гуцало Є. П. Позичений чоловік. Приватне життя феномена : [роман-диалогія] / Є. П. Гуцало ; іл. художника Р. Багаутдінова. – К. : Радянський письменник, 1982. – 711 с.
4. Земляк В. Лебедина зграя. Зелені Млини : романи / В. Земляк. – Харків : Фоліо, 2013. – 651 с.
5. Льченко О. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця: Укр. Химерний роман з народних уст / Іл. О. Г. Данченка ; худож.-оформлювач Є. В. Вдовиченко. – Харків : Фоліо, 2009. – 700 с.
6. Каплюк К. Аспекти дослідження художнього твору як об'єкта, що існує в часі та просторі // Теоретична й дидактична філологія. Збірник наукових праць. – ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький. – 2007. – № 10. – С. 22–36.
7. Названова І. А. Концепт «ирреальность» в семантическом пространстве русского языка : дисертация ... кандидата филологических наук : 10.02.0 / И. А. Названова. – Таганрог, 2006 – 160 с.
8. Огульчанська О. А. Своєрідність хронотопу у романах Г. Пагутяк «Слуга з Добромилля» і В. Орлова «Альтист Данилов» // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди / О. А. Огульчанська. – 2014. – Вип.1 (77), Ч. 1. – С. 116–124.
9. Ткалич А. Особливості сучасного хронотопу у творчості українських жінок-драматургіє кінця ХХ – початку ХХІ століття / А. Ткалич // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. – 2011. – Вип. 16. – С. 305–307. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/spml_2011_16_72.
10. Фаріно Е. Введение в литературоведение / Ежи Фаріно. – М. : Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2004. – 639 с.

О. В. Журавская,

Донецкий национальный университет, г. Винница, Украина

ИРРЕАЛЬНОСТЬ КАК СТРАТЕГИЯ ХРОНОТОПА ХИМЕРНОГО РОМАНА

В статье актуализируется необходимость изучения хронотопа химерного романа с применением наиболее адекватной с точки зрения теоретического осмысления специфики жанра терминологии (временные сдвиги, ирреальный или нереальный хронотоп, деформация хронотопа и т.д.).

По мнению автора, термин «ирреальный хронотоп» отображает специфику художественного целого украинского химерного романа, однако требует дальнейшего теоретического осмысления. В частности, противопоставление реального и ирреального, которое базируется на основе критерия функциональности (реальный хронотоп является основой для построения сюжетной канвы произведения, а ирреальный – трансформации времени и пространства соответственно с авторской концепцией).

Ключевые слова: хронотоп; химерный роман; реальный и ирреальный; деформация хронотопа.

THE UNREALITY AS A MAIN STRATEGY OF THE CHRONOTOPE OF THE «CHIMERIC» NOVEL

This paper investigates the unreality as a main strategy of the chronotope of the «chimeric» novel. The basic concept we operate with during the analysis of genre and stylistic peculiarities of the 'chimeric' novel is chronotope. M. Bakhtin considered that the chronotope was the essential interrelation of 'temporal and spatial relations, artistically developed in literature'. Herewith the researcher insisted upon the leading beginning of the chronotope being time. The topicality of a work is conditioned by the fact that the problem of conformity chronotope and genre in history and criticism of literature, which in the modern theoretic literature got the name «chimeric», is not studied enough. The term «irreal time-space» shows the specificity of the artistic whole Ukrainian chimeric novel, but requires further theoretical understanding. In particular, the contrast between the real and the irreal, which is based on the basis of functional criteria. Herewith in sufficiently availability of this connection doesn't cause any objections. Real time-space is the basis for building plot canvas works, and surreal – the transformation of time and space, according to the author's concept. Research of chronotope of chimeric novel allows to avoid this innuendo and opens new horizons in studying this literary phenomenon.

Key words: *chronotope; chimeric novel; real and irreal; chronotop deformation.*